

István Szathmári

UNKARIN SANAJÄRJESTYKSEN OMINAISPIIRTEISTÄ

Kuulijasta saattaa ehkä tuntua oudolta, että pidän Unkarilaisen laitoksen 60-vuotisjuhlaesitelmäni niin laajasta aihepiiristä kuin sanajärjestyksestä. Valinta oli kuitenkin tietoinen. Halusin valaista kieliopin tätäkin erikoisaluetta kielen opiskelijoiden ja tutkijoiden näkökulmasta, mutta samalla toivon myös voivani antaa juhlaväelle pieniä maistiaisista niistä työtavoista, joilla olemme unkarin kielen morfologiaa, rakennetta ja syntaksia — luonnollisesti semantiikkaan yhdistettynä — kuluneen viiden vuoden aikana tutkineet itsenäiseksi oppiaineeksi kohonneen unkarin kielen ja kirjallisuuden opetuksessa. Sitä paitsi sanajärjestys tulee olemaan aiheenamme seuraavien kahden lukukauden aikana, tosin kuten ennenkin, unkarin kielellä. Pa-neudumme siihen mahdollisimman yksityiskohtaisesti niin teoriassa kuin harjoituksinkin, kuin huipennukseksi deskriptiivisen kieliopin opinnoillemme.

2. Ensiksi kysymys: miksi unkarin opiskelijoiden kannattaa syventyä sanajärjestykseen?

a) Ensinnäkin siksi, että sanajärjestyksellä, sanojen ja rakenteiden järjestyksellä lauseessa, voidaan ilmaista lukemattomia eri merkitys- ja tunnevivahteita, ja suuri osa voidaan koota sääntöihin. Ajatuksia ja tunteita ei edes voi ilmaista adekvaatisti ilman sanajärjestystä, itse asiassa sanajärjestys on yksi tärkeä lauseen ja tekstin järjestelykeino.

Sanajärjestys osallistuu jo pari-kolmesanaistenkin lauseiden muodostukseen. Pari yksinkertaista esimerkkiä:

- (1) «Péter elment a boltba.» (Péter meni kauppaan) = tosiasian tiedotus.
- (2) «Péter ment el a boltba.» (Péter kauppaan meni.) = nimenomaan Péter, ei joku muu.
- (3) «A boltba ment el Péter.» (Kauppaan Péter meni.) = siis kauppaan, ei esim. elokuviin.
- (4) «Elment Péter a boltba.» (Meni Péter kauppaan.) = ensiksi hän ei aikonut, mutta meni sitten kuitenkin.

- (5) «(Éppen) **ment el Péter** a boltba, amikor...» (Péter oli juuri menossa kauppaan, kun...) = meno oli juuri käynnissä, kun jotakin tapahtui.

Jo näistäkin esimerkeistä ilmenee, että sanajärjestyksen tehtävä puheessa tai tekstissä ulottuu usein yli lauserajan, se voi viitata niin eteen- kuin taaksepäinkin.

Sen merkitystä erottavaa luonnetta kuvastaa myös seuraava virheellinen ilmoitus:

- (6) «Állandóan eceteshal kapható.» (Sananmukaisesti: Aina etikkakalaa saatavissa.)

Tästä ravintolan ilmoituksesta saa sen käsityksen, että aina on saatavissa vain etikkakalaa, vaikka tarkoituksena olikin tiedottaa, että etikkakalaa on milloin hyvänsä saatavissa. Sanajärjestyksen olisi vain pitänyt olla: «Eceteshal állandóan kapható.» (Édes Anyanyelvünk 1983. nro 3, s. 3.)

Seuraavissa esimerkeissä taas sanajärjestys ilmaisee tunnesisällön voimakkuutta:

- (7) «**Állj meg** egy percre!» ja «**Megállj** egy percre!» (Pysähdy hetkeksi!): Jälkimmäinen käsky on tiukempi, komento.

Kuten esimerkklauseista voi huomata, sanajärjestyksen korostustehtävään liittyvät pääsäännöt on varsin helppo omaksua (palaan niihin vielä), merkitys- ja tunnevivahteisiin liittyvät sen sijaan ovat jo hankalampia. Ei liene sattuma, että esimerkiksi unkaria hyvin taitavien suomalaisten puheessa sanajärjestysvirheet säilyvät kauimmin, artikkeli-, prefiksi- ja synonyymivirheiden rinnalla.

b) Toiseksi sanajärjestys on mielekäs aihe myös sen vuoksi, että viime aikoina se on noussut myös yleisen kielitieteen kiinnostuksen kohteeksi.

Moderni kielitiedehän on asettanut lauseen ja sen sisällä verbin keskeiseen asemaan ja luonut käsitteet teema ja reema tai topiikki ja kommentti sekä fokus, ja kiinnostunut muutoinkin tekstin ja kommunikation kysymyksistä. Tätä tietä se on lähes automaattisesti päättänyt sanajärjestyksen universaalien ja kielikohtaisten ominaisuuksien pariin. Niinpä sanajärjestysopinnot tarjoavat käytännön hyödyn ohella myös johdatuksen kielitieteen uusimpiin teorioihin.

3. Mutta palatkaamme jälleen unkariin. Maailman kieleshän on tapana jakaa niin sanottuihin «vapaan» ja «kiinteän» sanajärjestyksen kieliin.

a) Mitä «kiinteys» käytännössä merkitsee?

Esimerkiksi ranskassa tavallinen sanajärjestys on:

- (8) «Jean regarde Paul.» = (Jean katsoo Paulia) tai
«Paul regarde Jean.» = (Paul katsoo Jeania.)

Samoin on myös saksassa, englannissa ynnä muissa kielissä. Ranskassa on siis subjekti ensiksi, ennen predikaattia, objekti taas kolmantena, predikaatin jälkeen. Näissä kielissä sanan sijainnilla lauseessa on kieliopillinen eli syntaktinen tehtävä. Siksi niiden sanajärjestyksestä sanotaan kiinteäksi.

Unkarissa taas näistä tehtävistä on huolehtimassa muunlaisia kieliopillisia keinoja (nolla tai sijapäätte *-t*, *-at*, *-et*), eikä subjektin ja objektin paikka siten ole kiinteä. Voidaan sanoa yhtä hyvin

- (9) «János nézi Pált.» (János katsoo Pália) tai
(10) «Pált nézi János.» (Pália János katsoo.)

Tässä mielessä unkari kuuluu ns. vapaan sanajärjestyksen kieliin.

b) Silti on heti lisättävä, että unkarissa on — alun esimerkkienkin mukaan — useita mahdollisia sanajärjestyksiä sekä myös mahdollisuuksia yhdistelmiä, joista myöhemmin. Sallitut kantavat eri merkityksiä, mutta niistä voidaan antaa säännöt. Tosin on vielä paljon tutkimista ja tarkentamista, ennen kuin päästään eksakteihin sääntöihin.

c) Kolmijäsenisistä, objektillisista lauseista puheen ollen unkarissa tavataan kahta tyypologista perustyyppiä: SOV-tyyppiä

- (11) «Péter levelet ír.» (Péter kirjoittaa kirjettä) ja SVO-tyyppiä

- (12) «Péter írja / megírja a levelet.» (Péter kirjoittaa kirjettä tai kirjeen.)

Mutta kun jälkimmäisessä tyyppissä on useimmiten kyse prefiksillisestä verbistä ja määräisen artikkelin edeltämästä objektista, ja kun toisaalta sekä prefiksin että artikkelin tiedetään olevan unkarissa sekundaaria kehitystä, voidaan SVO-tyyppiä (joka on luonteenomainen esimerkiksi sanajärjestykseltään samaten vapaalle venäjälle) pitää myöhempänä muodostumana. László Dezső toteaa asiasta eräässä tyypologia-artikkelissaan: «Lähimmät sukukielemme eivät ole seuranneet unkarin kehitystä vaan säilyttäneet vanhan sanajärjestysmallin subjekti – objekti – predikaatti. Sen sijaan samantapaista kehitystä tavataan kaukaisemmissa sukukielissä suomessa ja virossa.» (MNY. 71: 271.)

Toisaalta vanhaa sidonnaisuutta on myös säilynyt kielessämme. Esimerkiksi attribuutin ja pääsanan suhteen paljastaa vain sanajärjestys:

(13) **jó könyv, jó könyvet, jó könyvból** (hyvä kirja, hyvää kirjaa, hyvästä kirjasta) jne.

Mutta myös attribuutti-ilmaukset ovat lähteneet vapaamman sanajärjestyksen suuntaan, nimittäin *ez, az*-pronominien (tämä, tuo) tapauksessa:

(14) «**azt a könyvet**» (tuota kirjaa) ja «**azt a tegnap megkapott könyvet**» (tuota eilen saatua kirjaa).

Vapaan tai vapaamman sanajärjestyksen syntyä on auttanut Géza Bárczin (Nyr. 80: 11-13) «kaksoiskytkennäksi» nimittämä ilmiö, josta jo mainitun taivutetun pronominiattribuutinkin tapaus on esimerkkinä. Kaksoiskytkentä tarkoittaa tilannetta, jossa lauseen loogisesti yhteenkuuluvien sanojen tai rakenteiden jäsenet ilmaisevat yhteenkuuluvuttaan myös niihin kumpaankin liitetyn muotoelementin avulla. Näin osat ovat voineet liikkua vapaasti ja joutua kauaksikin toisistaan. Attribuuttirakenteen lisäksi tällainen on myös genetiivirakenne, jossa omistettavaan liittyvän omistusliitteen rinnalle on muodostunut myös genetiivinen *-nak, -nek* -sijapäätte. Esimerkiksi

(15) «**A barátomnak a tegnap vásárolt könyvét kölcsönkértem.**»
(Lainasin ystäväni eilen ostaman kirjan.)

Kaksoiskytkentä on myös määräisesti taivutetun verbin ja sen määräisen objektin yhdistelmässä:

(16) «**Megírta a már régen esedékes levelet.**» (Hän kirjoitti jo kauan vuoroaan odottaneen kirjeen.)

Joskus harvoin sanajärjestyksellämme on myös samanlainen tehtävä kuin kiinteän sanajärjestyksen kielissä:

(17) «**Sok szép lány.**» (paljon kauniita tyttöjä), mutta

(18) «**Sok lány szép.**» (moni tyttö on kaunis).

Jälkimmäisessä lauseessa adjektiivi *szép* ottaa nominipredikaatin tehtävän, tosin puheessa yhdessä sitä edeltävän tauon kanssa.

4. Unkarin sanajärjestyksen pääominaisuuksiin päästäksemme tarkastelkaamme yhtä tavallista, laajennettua lausetta:

(18) «**A törökök | 1552-ben | megostromolták | Drégely várát.**»
(Turkkilaiset piirittivät Drégelyin linnan 1552.)

— Linnan rauniot ovat muuten vieläkin tallella Drégelypalánkin kylän lähistöllä Börzsönyin vuoristossa, Pestistä pohjoiseen. János Arany on ylis-

tänyt linnan päällikön György Szondin urheutta aivan maailmankirjallisuuden tasoisessa balladissaan «Szondi két apródja» (Szondin kaksi hovipoikaa).

Jaksotellaan nyt lausetta sen mukaan, mihin paino osuu, ja nimitetään painosta toiseen ulottuvaa lauseen osaa «jaksoksi» tai «fraasiksi» sekä kunkin jakson painoa «jaksopainoksi». Koska tämän lauseen kaikki jaksot ovat samanpainoisia, niistä mitään ei siis erityisesti korosteta, lausetta voidaan sanoa «painottomaksi» tai «neutraaliksi». Tällaisia lauseita esiintyy pääasiassa kuvailevissa, kertovissa teoksissa ja muidenkin alussa, kun toteamusten joka kohta on vielä yhtä tärkeä.

Tällaisilla lauseilla ei ole mitään erityisiä sanajärjestyssääntöjä. Lauseen jokainen osa tai rakenne voi sijaita yhtä hyvin alussa, keskellä tai jäljempänä. Edellinen lause olisi aivan mahdollinen myös muodoissa:

- (19) «1552-ben a törökök megostromolták Drégely várát.»
(1552 turkkilaiset piirittivät D:n linnan.)
- (20) «Drégely várát a törökök megostromolták 1552-ben.»
(D:n linnan turkkilaiset piirittivät 1552.)
- (21) «Megostromolták a törökök 1552-ben Drégely várát.»
(Sananmukaisesti: Piirittivät turkkilaiset 1552 D:n linnan.)

5. Niin sanottuja painollisia lauseita sen sijaan sitovat monet säännöt, onhan niillä hyvin tärkeitä ja vaihtelevia informaatiotehtäviä.

Otetaanpa lauseestamme seuraavat variantit:

- (22) «**A törökök** ostromolták meg Drégely várát 1552-ben.»
(Turkkilaiset D:n linnan piirittivät 1552.)
- (23) «**Drégely várát** ostromolták meg a törökök 1552-ben.»
(D:n linnan turkkilaiset piirittivät 1552.)
- (24) «**1552-ben** ostromolták meg a törökök Drégely várát.»
(1552 turkkilaiset D:n linnan piirittivät.)
- (25) «**Megostromolták** a törökök Drégely várát 1552-ben.»
(Piirittivät turkkilaiset D:n linnan 1552.)

Näissä jaksot eivät enää ole samanpainoisia. Ensimmäinen, verbipredikaattia edeltävä, saa huomattavasti muita suuremman painon. Sille osuu myös lausepaino, ja näitä lauseita pidetäänkin «painollisina» lauseina. Korostettu lauseenosa sijaitsee muuten aina samassa jaksossa predikaatin kanssa.

Miksi sitten tarvitaan suurempaa painoa? Viestin perillemenon vuoksi,

vastaanottajan huomion kiinnittämiseksi viestin uusiin, tärkeisiin kohtiin. Lauseen jako viestintäyksikkönä teema- ja reema- tai topiikki- ja kommenttiosiin perustuu juuri siihen, että teemaosa sisältää kuulijalle joko tilanteesta tai viestistä itsestään tai muutoin tuttuja elementtejä. Sen tehtävänä on johdattaa tai sitoa yhteen, varmistaa, että lauseista muodostuu yhtenäinen teksti. Reema-kommentti taas sisältää pääasiassa kuulijalle uutta tietoa. Monet erottavat reeman sisälläkin vielä ns. fokuksen, tärkeintä uutta tietoa edustavan kommentin osan, joka puheessa myös lausutaan kaikkein painokkaimmin. (NyTudÉrt. 104: 507-514 ja 217-224.)

Näytteeksi esitän pienen tekstinpätkän erään fonetiikan oppikirjan alusta. Lauseen ensimmäinen jakso on aina sen teema, toinen reema, mitä pyrin intonaatiollanikin korostamaan.

(26) «A fonetika a **beszédhangokkal foglalkozó tudomány.** Beszédhangon **az emberi hangjelenségeket értjük.** A beszédben előforduló hangjelenségek **mindig nagymértékben egyediek.** Tehát ahány beszédhang – annyiféle.»

(Fonetiikka on äännteitä käsittelevä tiede. Äännteillä tarkoitetaan ihmisen puheen ääni-ilmiöitä. Puheessa esiintyvät ääni-ilmiöt ovat aina mitä suurimmassa määrin yksilöllisiä. Niitä on siis niin monta kuin on äännteitäkin.)

Teksti on oiva esimerkki myös sanottavan etenemisestä, muotoutumisesta.

6. Palaan vielä aikaisempiin painollisiin lausevariantteihin. Niissä oli korostettuna vuoroin subjekti, objekti, ajanmääräite ja predikaatti, sen mukaan minkä sisältämä tieto oli kulloinkin uutta. Millä tavoin reeman, kommentin tai fokuksen sisältävät painolliset lauseet sitten poikkeavat painottomista? Ennen kuin ryhdyn vastaamaan, vertaan vielä kerran näitä kahta lausetyyppiä toisiinsa. Painoton kuuluu:

(27) «A törökök megostromolták 1552-ben Drégely várát»,
painollinen taas:

(28) «A **törökök** ostromolták meg...» ja niin edelleen
(korostettuna turkkilaiset).

Tyypit eroavat kahdessa suhteessa. Ensinnäkin siinä – ja tätä voitaneen pitää unkarin sanajärjestyksen tärkeimpänä ominaisuutena, lähes perussääntönä –, että lauseen painokkain elementti asettuu fokusasemaan, verbipredikaatin taivutetun osan eteen. Ja toiseksi: jos predikaattiverbi on prefiksilli-

nen, prefiksi eroaa verbistä ja asettuu sen jälkeen.

Muuten, yleensä mihin-kysymykseen vastaavasta adverbialista kehittynyt verbiprefiksi on ollut unkarin kielelle suuri etu. Se pystyy huolehti-
maan hyvin monista tehtävistä, joihin en voi tässä puuttua. Mikko Korho-
nen oli oikeassa todetessaan, että juuri verbiprefiksin synty on ollut se, mi-
kä on ratkaisevasti erottanut unkarin muista suomalais-ugrilaisista kielistä.

Prefiksiverbin käyttäytymisen mukaan unkarissa voi erottaa kolme eri-
laista sanajärjestystyyppiä:

a) Jos prefiksi pysyy verbin edessä, puhutaan «suorasta» sanajärjes-
tyksestä, esimerkiksi

(29) «A törökök **megostromolták**...»

b) Jos prefiksi on verbin jäljessä, kyseessä on niin sanottu «kääntei-
nen» sanajärjestys, esimerkiksi

(30) «A törökök **ostromolták meg**...»

Tämä on painollisten lauseiden sanajärjestys.

c) Jos painottoman lauseen predikaatti on *fog*-apuverbillä ilmaistussa
futuurissa, tai jos predikaattiverbinä on *akar* (tahtoa, aikoa), *tud* (osata,
tietää), *lehet* (voida), *kell* (pitää, täytyy), *szabad* (on lupa) ja niin edel-
leen, prefiksiä seuraa tämä apuverbi, ja pääverbi on vasta sen jälkeen, esi-
merkiksi

(31) «A törökök **meg fogják ostromolni** Drégely várát.»

(Turkkilaiset tulevat piirittämään Drégelyin linnan.)

(32) «A törökök **meg akarják ostromolni** Drégely várát.»

(Turkkilaiset haluavat piirittää...) ja niin edelleen.

Tällaista sanajärjestystä sanotaan «katkaistuksi».

7. Sanajärjestyksemme näiden kahden pääominaisuuden lisäksi mainit-
sen vielä muutaman tärkeimmistä:

a) Subjektin, objektin ja adverbialin lisäksi fokusasemaan voi joutua
myös predikaatti. Tällöin predikaatin osat ovat suorassa järjestyksessä, ja
predikaatti saa vahvan painon, mutta se voi sijaita joko lauseen alussa tai
keskellä, toisena tai kolmantena jaksena. Esimerkiksi:

(33) «**Megostromolták a törökök** Drégely várát...» tai

(34) «A törökök **megostromolták** Drégely várát...»

b) Edelleen tyypillistä on, että – toisin kuin indoeurooppalaisissa kie-
lissä tai osittain myös suomessa – määrite käy pääsanansa edellä: attribuutti

pääsanansa, asteen adverbiaali määrittämänsä toisen adverbien ja verbin merkitystä tarkentava objekti tai adverbiaali verbipredikaatin. (Ks. Nyr. 111: 438.) Esimerkiksi:

(35) **szép ruha** (kaunis puku); **nagyon jól** (oikein hyvin); **házat épít** (rakentaa taloa); **hangosan olvas** (lukee ääneen)

c) Ulkomaalaisille usein vaikeasti omaksuttavia ovat ns. «rajoittava» ja «kokoava» sanajärjestys. Sanotaan esimerkiksi, että

(36) «**Kevesen** jöttek el.» (Vain harvat tulivat.),

(37) «**Ritkán** szólal meg.» (Hän puhuu harvoin.) tai

(38) «**Senki se** szólt hozzá.» (Kukaan ei puuttunut puheeseen.)

Näissä lauseissa korostettuun, fokusaseman elementtiin (harvat, harvoin, ei kukaan) sisältyy jokin kielto tai rajoitus, ja tällaisten jälkeen sanajärjestys on lähes säännöllisesti käänteinen.

Rajoittavan sanajärjestyksen vastakohta on niin sanottu kokoava tyyppi. Esimerkiksi

(39) «**Mindent** kitalált.» (Hän keksi kaiken / Hän keksi vaikka mitä.), ei siis «*Mindent talált ki», tai

(40) «**Alaposan** felkészült az előadásra.» (Hän valmistautui perusteellisesti esitelmäänsä.)

Näiden lauseiden sanajärjestys on suora, vaikka niissä onkin korostainen osa, fokus. Sen merkitys on kuitenkin kokoava, suurentava tai täydentävä. Kokoavan sanajärjestyksen aiheuttavat muun muassa täydentävä *is* (myös) ja yleinen adverbi *már* (jo):

(41) «**Péter is** megérkezett.» (Péterkin saapui.)

(42) «**Már 5 órakor** megérkezett.» (Hän saapui jo viideltä.) (Ks. tarkemmin: MNy. 69: 444-451.)

d) Prefiksin ja verbin keskinäinen järjestys voi ilmaista myös aspektia eli sitä, onko toiminta tai tapahtuma jo päättynyt vai jatkuuko se vielä, esimerkiksi

(43) «**Lejött** a lépcsőn, és füttyörészett.»

(Hän oli laskeutunut portaat ja vihelteli.)

(44) «**Jött le** a lépcsőn és füttyörészett.»

(Hän laskeutui portaita ja vihelteli.)

Suora sanajärjestys viittaa siis toiminnan päätyneisyyteen ja vanhemmuuteen, käänteinen jatkuvuuteen ja samanaikaisuuteen (tarkemmin: Nyr. 109: 180-184).

8. Koska minulle varattu aika on kulunut jo loppuun, tyydyn enää vain luettelemaan niitä seikkoja, joista olisin halunnut vielä puhua. Sellaisia olisivat olleet eräiden lauseenosien, lausetyyppien sekä tiettyjen kiinteiden sanaluokkien sanajärjestys ja tehtävät. Käsittelemättä jää myös intonaation ja tauon rooli sanajärjestyksessä sekä sanajärjestyksen ja sen muutoksen, inversion tyyliopilliset tehtävät. Mutta ehkä tämä riittää maistiaisiksi, jollei ole jo liikaakin.